

ДИСКУРС ЩОДО ДЕФІНІЦІЇ «ІНТЕЛІГЕНЦІЯ» ВПРОДОВЖ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто визначення поняття «інтелігенція», особливості його трактування і зміст, яким воно наділялось, від найдавніших часів і до кінця ХІХ ст. Акцентується увага на тому, як змінювалось трактування дефініції протягом ХІХ ст. Розкрито пріоритети російських дослідників-публіцистів щодо введення даного терміна до вітчизняного лексичного обігу. Висвітлено роль П.Д. Боборикіна та І.С. Аксакова, які одними з перших вжили термін «інтелігенція» в друкованих виданнях.

Ключові слова: інтелігенція, розумова здібність, культура поведінки, освічене суспільство, самосвідомий народ, мислячий пролетаріат, «нові люди».

У творенні культури будь-якого народу провідну роль відіграє інтелігенція, яка виступає духовним чинником у формуванні і розвитку самосвідомості народу. Фундамент вітчизняної інтелігенції був закладений ще за часів Київської Русі, оскільки вже з того часу освіченість на українських землях набула масового характеру. Від найдавніших часів і до сьогодні інтелігенція пройшла нелегкий шлях: культурні, мовні, цензурні обмеження тощо. Певно, що «дружні» сусіди не були зацікавлені в розумній Україні, однак утиски та гніт не стали на заваді формуванню української наукової еліти. З часів незалежності України спостерігається повернення до вивчення феномена інтелігенції, і ця тенденція залишається актуальною на сьогодні.

Метою даної статті є показати особливості визначення дефініції «інтелігенція» від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.; висвітлити, як змінювався сенс поняття протягом зазначеного періоду.

Проблема визначення поняття «інтелігенція» є предметом наукових пошуків О.В. Бондаренка, А.А. Гусейнова, Г.В. Касьянова, В.Д. Косенка, К.Б. Соколова, В.В. Тенікіна та інших науковців.

До сьогодні не існує єдиного одностайного підходу до визначення поняття «інтелігенція». По-перше, існує величезна кількість тлумачень даного поняття (польські соціологи нараховують близько трьохсот). По-друге, протягом тривалого часу у вітчизняній науковій традиції осмислювався переважно феномен російської інтелігенції, оскільки введення поняття «інтелігенція» до вітчизняного лексичного обігу на початку ХІХ ст. класично пов'язують з іменами саме російських дослідників: П.Д. Боборикіна, В.П. Боткіна, О.І. Герцена, І.А. Гончарова, В.І. Даля, В.О. Ключевського, М.К. Михайловського, Л.М. Толстого, І.С. Тургенєва та ін., хоча його витоки сягають найдавніших часів.

Першоджерелом дефініції вважається грецьке слово «noesis», що трактується як свідомість та розуміння у його найвищому прояві та сенсі. Згодом грецьке визначення було відображено в римському варіанті «inteligentia», яке мало дещо інший, глибший зміст. З латинської це «здібність до розуміння» (розумова здібність) [1, с. 14; 2, с. 23].

Більшість істориків зазначають, що слово «інтелігенція» з'явилося на російсько-українському лінгвістичному ґрунті у першій половині ХІХ ст. з початковим змістом: «розумові здібності» («мисляча сила»), а згодом трансформувалося у «соціальну групу, що складається з людей, які займаються розумовою працею на професійному рівні» [3]. Останнє офіційно подається у словнику Даля за 1880 р. [4, с. 46] та частково зберігає сенс до сьогодні.

Протягом 1845–1865 рр. поняття «інтелігенція» починає розглядатись як суб'єкт історичної самосвідомості народу [5, с. 20]. Саме з цього часу «інтелігенція» почала виступати не як «розум» чи «народний дух», а як конкретна соціально-історична частина нації, яка взяла на себе соціальну функцію суспільної самосвідомості від імені та в ім'я всього народу. Власне, це і є, на нашу думку, основний зміст терміна. Цікавою з цього приводу є теза російського історика С.В. Могіна, який зазначає, що зміст поняття «інтелігенція» протягом всього історичного періоду був і залишається однаковим, ніби «рамка кадру», яка «приміряється», пересувається з однієї соціальної групи на іншу в пошуках суб'єкта самосвідомості нації. Їх зміна, а в кінцевому результаті фіксація відбувається шляхом громадського осмислення – саме так формується інтелігенція як носій суспільної самосвідомості [6, с. 838].

Щодо першості вживання терміна «інтелігенція» існують деякі суперечності. Так, російський історик С.О. Шмідт зазначає, що вперше дефініція в Російській імперії була вжита

В.А. Жуковським у щоденниковому записі (лютий 1836 р.) і асоціювалось «не лише з приналежністю до певного соціокультурного середовища, але й з моральністю та культурою поведінки» [7, с. 217].

Український дослідник В.Д. Косенко у своїй статті «Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення» згадує прізвище російського журналіста П.Д. Боборикіна як одного з перших, хто вжив термін «інтелігенція» в друкованих виданнях, датованих 60-ми рр. XIX ст. [8, с. 35]. І дійсно, у 1904 р. П.Д. Боборикін стверджував: «Близько сорока років назад, у 1866 р., в одному зі своїх критичних етюдів я вперше ввів у обіг російської літературної мови... слово інтелігенція, надавши йому те значення, яке, з іншої європейської літератури або преси, закріпилось лише у німців: інтелігенція, тобто найосвіченіший, культурний і передовий прошарок суспільства» [9, с. 80]. У своїх працях П.Д. Боборикін не обмежувався розумовим та класовим аспектами поняття («освічені люди», «мислячий пролетаріат») – він переносив центр з голови на душу і серце. На його думку, відмінними рисами вітчизняної інтелігенції були невлаштованість побуту, життєві митарства, не надто багатий освітній багаж і водночас невпинна жага до роботи, життя за своїми внутрішніми ідеалами [10, с. 382]. А це вже було не лише соціологічне, а й ціннісне, етичне тлумачення.

Отже, проголошуючи себе «хрещеним батьком» нового поняття, П.Д. Боборикін акцентував свою увагу на тому новому значенні, яке вкладалось у даний термін: він визначав інтелігенцію як осіб «високої розумової та етичної культури», а не як «працівників розумової праці». На його думку, інтелігенція – це суто російський морально-етичний феномен. До інтелігенції в цьому розумінні він відносив людей різних професійних груп із різними політичними поглядами, але з єдиною духовно-моральною основою. Саме з цим особливим змістом слово «інтелігенція» повернулося потім назад на Захід, де стало вважатися специфічно російським (intelligentsia).

А. Поллард і Ю. Сорокін критично реагують на «боборикінську легенду» й доводять, що термін «інтелігенція» зустрічався раніше 1860-х рр., а саме у публіцистичних та критичних статтях І.С. Аксакова, П.Н. Ткачова та Н.В. Шелгунова [11, с. 142]. Крім того, ще в 1865 р. міністр внутрішніх справ П.А. Валуєв та професор літератури А.В. Нікітенко в своїх щоденниках словом «інтелігенція» називали чиновників та представників адміністративної влади [6, с. 840].

Такі дослідники, як А.А. Гусейнов («Слово об интеллигенции») [12], К.Б. Соколов («Мифы об интеллигенции и историческая реальность») [13], Е.Б. Фурсова («И.С. Аксаков: апология народности и самодержавия») [14], вказують на той факт, що саме І.С. Аксаков вперше вжив слово «інтелігенція» у статті «Відчуженість інтелігенції від народної стихії», опублікованій в газеті «День» 21 жовтня 1861 р. У тексті статті власне термін «інтелігенція» Іван Сергійович не вживає, проте чітко виводить характерні ознаки інтелігентів його часу: «шалене рабське відношення до всього іноземного, безглузда покірність, зрада народному духу при зовнішній грубій підробці під руську народність» [15, с. 111]. В даному випадку важливо знати, що назву цієї статті – втім, як і всіх інших статей, – було дано видавництвом збірнику творів.

Протягом 1861–1862 рр. І.С. Аксаков виступав у газеті «День» із серією статей, в яких розвивав ідею «самоврядування» дворянства як панівного стану, його об'єднання із «земством» і створення на цій основі принципово нової, народної інтелігенції (за термінологією І.С. Аксакова, «суспільства», що складалося б із кращих представників усіх станів), яка була б здатна зруйнувати головне протиріччя російського життя – протиріччя між «землею» (тобто народом) і «державою». Починаючи з 1863 р. автором постійно та активно вживається термін «інтелігенція».

На початку 1863 р. у статті «Про необхідність перевиховання нашого суспільства в дусі російської народності» І.С. Аксаков задавався питанням: чи може руське суспільство «називатись дійсно виразом народної свідомості, діяльністю живих сил, що називають себе народом, народною інтелігенцією у вищому значенні цього слова?» – і відповідав: «Навіть прагнень на цей зв'язок з народом ми тепер не маємо.... До сьогодні наше суспільство носило характер переважно дворянський; навіть наша література може бути названа дворянською або чиновницькою. Дворянство було найбільш забезпеченим класом в державі і завжди відокремлювалося від маси простого народу своїм службовим становищем. Звільнене Петром I від органічного зв'язку з народним побутом, вивчене, з його волі, всяким наукам і мистецтвам, воно, звичайно, являло собою силу інтелігентну, – але не народну, і не становило й суспільства, як би черство

це не звучало... Очевидно, що державний або урядовий характер головної маси того, що називається у нас суспільством, не могло сприяти розвитку справжніх моральних сил російського суспільства». І додає, що після 19 лютого 1861р. «дворянство перестає бути виключно служивим, урядовим, державним, – і переходить в земство, покликане внести в нього стихію свідомості, просвітництва і силу інтелігенції» [15, с. 388–395]. У цій статті слово «інтелігенція» означає не збірне поняття, а більшою мірою абстрактне – що сходить до ідеї про самосвідомість народу.

Таким чином, І.С. Аксаков був одним з перших російських публіцистів, що постійно вживали слово «інтелігенція». Той прошарок суспільства, який сьогодні називається «інтелігенцією», автор називав «суспільством» або «освіченим суспільством» [16, с. 132]. Саме він у циклі статей «Про взаємне відношення народу, держави і суспільства» вводить поряд з поняттями «земля» і «державна» ще й третій елемент – «суспільство», і на його думку, це «те середовище, в якому здійснюється свідомо розумова діяльність народу, розробляючи суспільну самосвідомість, що створиться за допомогою духовних сил народу» [16, с. 73–74].

У 1907 р. російський соціолог Р.В. Іванов-Розумник зазначав: «По суті справи Аксаков, який визначав інтелігенцію як «самосвідомий народ» і вказував, що інтелігенція «не є ні стан, ні цех, ні корпорація, ні гурток», був правий... Це навіть не збори, а сукупність живої сили, що виділяється народом» [17, с. 73]. Неважко помітити, що суспільством, за Аксаковим, є краща частина народу, що формує народну самосвідомість, і саме в цьому полягає принципова відмінність суспільства від так званої «інтелігенції».

Отже, протягом 1860–1870-х рр. термін «інтелігенція» був наділений низкою характерних ознак та часто-густо розумівся як «освічена меншість» (О.І. Герцен і М.П. Огарьов), «нові люди» (М.Г. Чернишевський), «мислячий пролетаріат» (Д.І. Писарев), «критично мислячі особистості» (П.Л. Лавров) та навіть «нігілісти». З цього приводу російський публіцист Микола Васильович Шелгунов писав так: інтелігенція – «свідомо-мисляча сила, і в цій ролі – її державна функція. Вона ж створює нову державу, руйнуючи критикою все, що віджило» [6, с. 842].

З цього можна зробити висновок, що смислове визначення цього терміну на той час мало не стільки соціологічний зміст, скільки морально-етичне забарвлення. Поняття інтелігенції асоціювалося з розумовою та моральною вищстю. Морально-етичне тлумачення інтелігенції перегукується з позицією російських соціологів та інших дослідників кінця XIX – початку XX ст. Так, О.І. Солженіцин стверджував, що інтелігенція в Росії – це моральна категорія, ті, хто не підтримує брехні і не бере участі в ній. «Інтелігенцію можна впізнати та виокремити: не за науковими досягненнями, не за кількістю виданих книг, не за рівнем освіченості та прагненням до роздумів... Але за чистотою прагнень, за душевною самовідданістю – в ім'я правди, і перш за все, для країни, де живеш» [18].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Степанов Ю.С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
2. Теникин В.В. Культура и интеллигенция. – Иваново : Ивановский гос. ун-т., 2006. – 78 с.
3. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка : Т. 1–2. – М. : Русский язык, 1994. – 623 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : Русский язык – Медиа, 2003. – Т. 2. – 688 с.
5. Степанов Ю.С. «Жрец» нарекись, и знаменуйся : «Жертва» (К понятию «интеллигенция» в истории российского менталитета) // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 1999. – С. 14–44.
6. Мотин С.В. О понятии «интеллигенция» в творчестве И.С. Аксакова и П.Д. Боборыкина // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 838–844.
7. Шмидт С.О. Подвиг наставничества : В.А. Жуковский – наставник наследника царского престола // Русское подвижничество / Сост. Т.Б. Князевская. – М. : Наука, 1996. – 408 с.
8. Косенко В.Д. Феномен інтелігенції : історичні етапи становлення // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 3. – С. 35–39.
9. Боборыкин П.Д. Русская интеллигенция // Русская мысль. – 1904. – № 12 – С. 80.
10. Катаев В.В. Боборыкин и Чехов (К истории понятия «интеллигенция» в русской литературе) // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 1999. – С. 382–397.
11. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка : 30–90 годы XIX века. – М. : Наука, 1965. – 564 с.
12. Гусейнов А.А. Слово об интеллигенции // На рубеже веков. – 1997. – № 1. – С. 64–71.
13. Соколов К.Б. Мифы об интеллигенции и историческая реальность // Русская интеллигенция. История

- и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 149–207.
14. Фурсова Е.Б. И.С. Аксаков : апология народности и самодержавия / под ред. С.В. Перевезенцева. – М. : Социально-политическая мысль, 2006. – 244 с.
  15. Аксаков И.С. Отчего так нелегко живется в России? – М. : РОССПЭН, 2002. – 1008 с.
  16. Аксаков И.С. Наше знамя – русская народность – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – 640 с.
  17. Иванов-Разумник Р.В. Что такое интеллигенция // Интеллигенция. Власть. Народ. Русские источники современной социальной философии : Антология / Сост. Л.И. Новикова, И.Н. Сиземская. – М. : Наука, 1993. – С. 73–86.
  18. Солженицын А. Образованщина [Электронный ресурс]. – Адрес доступа : <http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/obrazovan.txt>.

Новосадова Н.Г. ДИСКУРС ОТНОСИТЕЛЬНО ДЕФИНИЦИИ «ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ» НА ПРОТЯЖЕНИИ XIX ВЕКА

В статье рассмотрены определение понятия «интеллигенция», особенности его трактовки и содержание, которым оно наполнялось от древнейших времен и до конца XIX в. Акцентируется внимание на том, как изменялся смысл дефиниции в течение XIX в. Раскрыты приоритеты русских исследователей-публицистов по введению данного термина в отечественный лексический оборот. Освещена роль П.Д. Боборыкина и И.С. Аксакова, которые первыми употребляли термин «интеллигенция» в печатных изданиях.

Ключевые слова: интеллигенция, умственная способность, культура поведения, образованное общество, самосознательный народ, мыслящий пролетариат, «новые люди».

Novosadova N.G. THE PROBLEM OF THE DEFINITION OF THE TERM «INTELLIGENTSIA» DURING THE XIX CENTURY

This article considers the definition of the term «intelligentsia», peculiarities of its interpretation, and the content it has been filled with from ancient times to the end of the XIX century. It focuses on how the meaning of the definition has changed during the XIX century. The researchers disclosed the priorities of Russian publicists for the introduction of the term in the domestic lexical circulation and showed the role of P.D. Boborykin and I.S. Aksakov as those who had been the first to use the term «intelligentsia» in printed media.

Keywords: intelligentsia, mental ability, culture, behavior, educated society, self-conscious people, thinking proletariat, «new people».

УДК 94(477.4)»1917/1921»:930

О.І. Погуляєв

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РОКИ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розкривається історіографічний аспект проблеми, аналізуються здобутки сучасної української історичної науки та визначаються перспективні напрямки подальшого дослідження стану національних меншин України у період Української революції. Представлено недостатньо вивчені питання.

Ключові слова: національні меншини, історіографія, Правобережна Україна, Українська революція.

Українська революція 1917–1921 рр. і відновлення національної державності України, її політичне і національно-культурне відродження дали могутній поштовх вивченню історії не тільки українського народу, але й інших етносів, що проживали на українських етнічних землях. Законодавчі акти Української Народної Республіки, зокрема Закон Центральної Ради й Ухвала Директорії про національно-персональну автономію заклали принципово нові юридичні норми і гарантії забезпечення прав національних меншин і задоволення їхніх потреб та послужили стимулом для відповідного наукового осмислення проблеми [58, с. 17].

Першими українськими вченими у часи революції, які у своїх працях підняли питання про національні меншини та статус їх проживання в Україні, були Михайло Грушевський [14], Володимир Винниченко [9], Павло Христюк [71]. На їхню думку, будівництво української державності неможливе без підтримки партій та громадських організацій нацменшин. Тому для М. Грушевського та В. Винниченка завдання врахування інтересів усіх народів України було одним із першочергових.